

КЫРГЫЗЧА ЖАНА ТҮРКӨ ЖӨНДӨМӨ АТАЛЫШТАРЫ БОЮНЧА

Yusuf GÜNDÜZ¹

Мазмун

Ар бир илимдин өзүнө таандык терминдери болот. Терминдер илимдин ар кайсы тармагында узун сүйлөм менен түшүндүрүлгөн түшүнүктөрдү, бир сөз же сөз айкашы менен түшүндүрүп, ушул өзгөчөлүгү аркылуу, илимдин ачыкчы болуп эсептелет. Терминдер – курамына кирген илимди даңазалоо касиетине ээ болушат. Ишибизде атоочторго жалганган жөндөмө категориясы терминдеринин аталыштары боюнча иш жүргүзүлдү. Жөндөмө аталыштары – кыргызча жана түркчө салыштырмалуу, түрк тилинде көп терминдүүлүк боюнча көйгөйлүк деңгээлге жеткен көрүнүшкө ээ. Макалада алгач, көп терминдүүлүк маселелери боюнча маалымат берилди. Кыргызча жана түркчөдөгү аталыштар салыштырылды. Кыргызча аталыштардын туруктуулугу жана түркчөдөгү көп терминдүүлүктүн себептери боюнча кеп кылынды. Ар бир илимий тармакта жана ар бир тилде көп терминдүүлүк болушу мүмкүн болсо да, көйгөйгө айлануусунун ошол тилге зыян берүү коркунучу бар. Ошол себептен, көп терминдүүлүктүн алдын алуу, туруктуу термин колдонуу, мүмкүн болушунча жаңы термин чыгарбоо тууралуу сунуштар айтылган. Түркология бакытында окуган жана келечектин изилдөөчүлөрү катарында турган студенттер үчүн көп терминдүүлүк боюнча маалымат алууга өбөлгө болсун деген максат коюлган.

Ачык сөздөр: Кыргызча, Түркчө, Жөндөмө, Термин, Көп терминдүүлүк

Kırgızca ve Türkçe Hal (durum) Ekleri Adlandırılmaları Üzerine

Öz

Her bilimin kendine has terimleri vardır. Terimler, bilimde uzun bir cümleyle açıklanan kavramların tek bir kelime veya söz öbeği ile vücut bulmuş anahtarlarıdır. Bu sözler, ait olduğu bilimi hatırlatır ve temsil eder. Çalışmamızda isimlere eklenen hal eki terimleri üzerine araştırma yapılmıştır. Kırgızca ve Türkçede hal ekleri terimleri karşılaştırıldığında Türkçede sorun derecesine ulaşmış olduğu anlaşılmaktadır. Makalede öncelikle çok terimlilik ve çok terimlilik sorunları hakkında bilgi verilmiştir. Kırgızca ve Türkçe hal (durum) ekleri terim adlarının karşılaştırılması yapılmış, Kırgızca terimlerin sabit olması ve Türkçe'de çok terimlilik arz etmesinin sebepleri açıklanmaya çalışılmıştır. Bilimin her alanında ve her dilde çok terimlilik, doğal görülse de bunun bir sorun haline gelmesi, dile zarar verme riskini taşımaktadır. Bu nedenle çok terimliliğin önüne geçme, sabit terim kullanma, gereksiz terim üretmeme hakkında tavsiyeler verilmiştir. Çalışmamızın çok terimlilik üzerine Türkoloji okuyan geleceğin araştırmacısı öğrenciler için bilgi edinmemeye vesile olması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kırgızca, Türkçe, Hal, Terim, Çok terimlilik.

КИРИШҮҮ

Ар бир кенен же тар чөйрөдөгү илим, спорт, кесип жана башка тармактарга таандык терминдер колдонулат. Терминдер бир сөз менен бир сүйлөмдү түшүндүрөт дагы эң аз аракет мыйзамынын илимдеги үзүрү десек болот. Мундан башка терминдер – бир илимий багыт боюнча ар ким ой пикирин айта албаш үчүн ошол илимди коргоочу филитр функциясын аткарат.

Atıf için: / Please Cite As:

Gündüz, Y. (2024). Кыргызча жана түркчө жөндөмө аталыштары боюнча. *Journal of Turkic Civilization Studies*, 5(2), 414-423.

Geliş Tarihi / Received Date: 28.11.2024

Kabul Tarihi / Accepted Date: 22.12.2024

¹ Doktorant, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek. yusuf.gunduz@manas.edu.kg,

 ORCID: 0000-0002-0039-6653

Ушуну менен ошол илимдин тилин үйрөнбөгөндөр ал илимде эркин ой жүгүртө албайт дагы илимдин баркы жогорулайт. Буга мисал катары медициналык терминдерин айтууга болот. Даагы бир пайдасы кээде элдин үрөйүн түшүрөйүн деген сөздөр же болбосо уят катары бааланган сөздөр терминдер аркылуу түз бааланат. Кыргыз тилинин сөздүгүндө **термин** - Илимдин, техниканын, искусствонун же айрым бир кесипчиликтин тармагындагы **белгилүү түшүнүктүн аты** болуп эсептелген сөз же сөз айкалышы деп түшүндүрүлгөн (Улуттук илимдер академиясы, 2010). Пилав, билим берүүдө терминдердин мааниси боюнча жазган макаласында терминдердин функциясы тууралуу мындай деген (2008: s. 267):

“терминдер – билим берүүдө аябай маанилүү орунга ээ. Терминдер – катмарлашкан манилерди өзүнө камтыган сөз болуп эсептелет. Темаларды үйрөтүү терминдер аркылуу ишке ашат. Билим берүүдө да илимий изилдөөдө да ар кандай маалыматка жетүү үчүн керек болгон жана алдыбызга чыккан терминдер – күчтүү мүнөзгө жана максат койгон билимди даңазалай алган касиетке ээ болуусу зарыл.”

Демек, терминдер белгилүү бир түшүнүктүн аты болуп, курамында ошол илимге тиешелүү маанини камтыйт. Мисалы, *этиштердин мамиле категориясы* деген сөзгө сереп салсак, анын ичинде 3 термин колдонулган (этиш, мамиле жана категория). Ушул үч термин билимдесе илим болбой калат. Ошон үчүн терминдерди тиешелүү билимдин тамгалары катары бааласак жаңылышпайбыз.

Шаш, маалымат технология терминдери боюнча жазган макаласында терминдердин өзгөчөлүктөрү туурасында илимий эмгектерди анализдеп, натыйжада төмөндөгү өзгөчөлүктөрдү саноого болоорун айткан (2020: s. 245-246):

1. Терминдер – кош жана өтмө мааниси жок, бир маанини туюндурган сөздөр болуп эсептелет.
2. Терминдер – божомол айтууга жол бербейт. Так, мааниси чектүү, ачык айкын сөздөр болуп эсептелет.
3. Терминдер – колдонууга байланыштуу маанилик жактан кеңейүү жана тарууга учурабайт.
4. Терминдер – жалпы тилде колдонулбайт. Бирок, ошол жалпы тилден тандалып алынган сөздөр менен жасалган терминдер бар.
5. Жалпы тилден тандалып терминдешкен сөздөрдүн терминдик мааниден сырткары маанилери жоюлат.
6. Терминдер – тилдин табигый өнүгүүсү алкагында пайда болбойт. Көбүнчө ошол илимдин адистери аркылуу пайда болот.
7. Терминдер түшүндүргөн маани - жалпы тилге сиңип күнүмдүк тилге киргенде терминдик өзгөчөлүгү жоюлат (5. *Өзгөчөлүккө карама каршы*).
8. Терминдер – эркин формадагы морфемдер болуп эсептелет.
9. Терминдердин тилдеги жайылуусу – тиешелүү илимий тармактагы кишилердин тилинде ишке ашат. Башкача айтканда терминдер тиешелүү чөйрөдө колдонулат.
10. Терминдердин маанилүү бөлүгү белгилүү бир тармакка таандык болсо калган бөлүгү бөлөк тармактарда да колдонулат.
11. Терминдер – тыбыш, морфем/а, маани жана кеп жагынан стандартташтырылган сөздөр болуп эсептелет.

Жогоруда саналган өзгөчөлүктөр терминдин бир тармакка тиешелүү, айкын жана так маанилүүлүгүн баса белгилейт. Жалпысынан ушул өзгөчөлүккө ээ болгон терминдер – белгилүү бир ыкмалардын тандалуусу негизинде пайда болот. Терминди жасоонун жыйырмадай ыкмасы бар экени айтылат (Şaş, 2020: s.247).

Ар кайсы себептерден улам бир эле тема боюнча көптөгөн терминдер пайда болушу мүмкүн. Муну түрк тилинде көп терминдүүлүк деп аташат. Көп терминдүүлүк ошол илим боюнча сабак алган, изилдөө жүргүзгөн же өз алдынча аракет кылган кишилер үчүн билим алууну кыйнаган көрүнүштөрдүн бири.

Көп терминдүүлүк – ар кайсы билим тармагындагы бир эле түшүнүктүн бирден көп термин менен туюндурулушу болуп эсептелет (Boz, 2018: s. 1593). Түрк тилинин

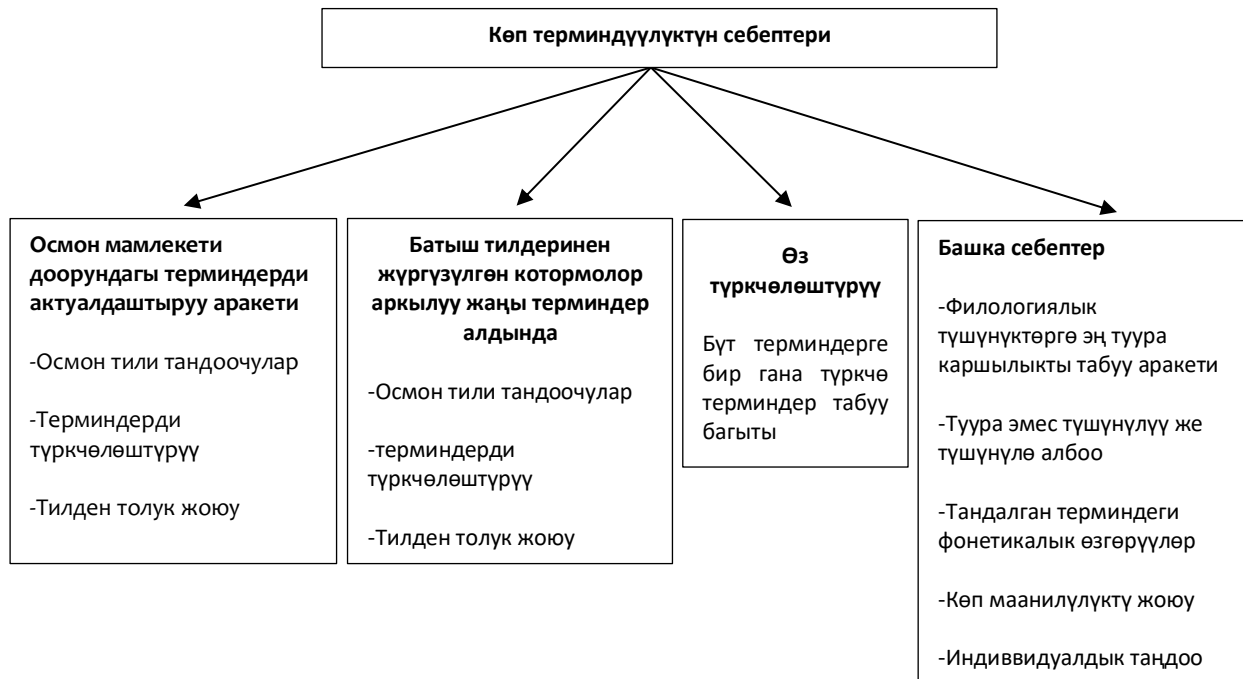
грамматикасында аталган көйгөй боюнча изилдөөлөр жүргүзүлүүдө. Өзгөчө морфология багытында көп терминдүүлүк проблемасы алдыга чыгат. Бул проблема - бир гана, бир эле тил же бир эле багытка таандык эмес экенин бегилеген Боз, *көп терминдүүлүк* термини боюнча англис тилинде он сегиз башка аталыш бар экенин айткан (2018: s. 1593).

Көп терминдүүлүктүн себептери

Терминдердин аткарган милдети жогоруда айтылды. Ушул милдеттин ишке ашуусу терминдердин туруктуулугуна да байланыштуу. Себеби, бир эле түшүнүктүн кээде он сегиз термин менен берилиши, көптөгөн терминдер менен туюндурулуусу – ал түшүнүктүн толук калыбына келе электигин далилдейт. Жана, билим берүү, илимий изилдөө сыяктуу тармактарда көйгөйлүү натыйжаларды алып келет. Албетте, илим эркин жасалууга тийиш тармак. Бирок, ар ким өзүнүн терминин киргизсе, өз каалоосуна жараша багыт алса, көптөгөн санда термин пайда болот. Ошол илим менен алектенүүчүлөр бири бирин илимий эмгегин эркин түшүнө албайт. Үчтөн ашпаган аталыштарды жаттоого да аңдоого да оңой болот. Бирок, саны көбөйгөн сайын татаалдашат. Демек, терминдерди атоодо кылдат мамиле кылыш керек. Башкача айтканда, мурунку аталыштарды сыңга алсак дагы илимий тилге сиңип калган үчүн жана илимди татаалдаштырбаш үчүн мурунку аталышты колдонушубуз керек. Албетте бул пикирибиз – жалпы илимий мамиле катары айтылган. Себеби, кээде мурунку аталыштардын ачык айкын туура эместиги жарыкка чыккан учурда, жаңы термин атоо зарылдыгы пайда болоорун унутпаш керек.

Боздун түрк тилинде көп терминдүүлүктүн себептери боюнча жүргүзүлгөн изилдөсүндө берген маалыматтарды төмөндөгү таблица аркылуу көрсөтүүгө болот (Bоз, 2018: s. 1597-1600).

Таблица -1. көп терминдүүлүккө алып барган себептер (1923-жылдан азыркы күнгө чейин)

Кыргызча жана түркчө жөндөмө атталыштары

Кыргыз тил илиминде жөндөмө атталыштары Касым Тыныстановдун *Кыргыз тилинин грамматикасы* аттуу эмгегинен баштап (1934), азыркы күнгө чейин өзгөрбөстөн колдонулат. Терминдердин бир калыпта колдонулуусу тил илимине кызыккан, тилди грамматикасы менен үйрөнүүгө аракет кылган ар бир жаран үчүн, албетте, жакшы баалана турчу көрүнүш. Морфология боюнча жазылган 12 эмгекте жөндөмөлөрдүн атталыштары өзгөрбөй: *атооч*,

илик, табыш, барыш, жатыш, чыгыш деп, түшүндүрмө берилген (Asankulov, Üsönaliev, 2016: s. 39²; Oruzbaeva, B. ve Kudaybergenov, S, 1964: s. 62; Davletov, 1980: s.64; Kudaybergenov, Tursunov ve Sıdıkov, 1980: s. 119-126; Abduvaliev, Sadıkov, 1997: s.72; Sagınbaeva, 2006: s.51; Abduvaliev, 2008: 61; Akunova, Çokoşeva ve Eşimbekova, 2009: s.29; Akmatov ve Cumayev, 2009: s. 55-56; Oruzbaeva, B., Tursunov, A., Sıdıkov J., Akmatov, A., Musaev S. ve Sadıkov, T., 2009: s.290-302; Akmatov, A. A., Abduvaliev I., Jamankulova, G., Musaev, S. J., Sadıkov, T., Toktonaliev, K. T., Usabaliev, B. Ş. ve Egemberdiev, R., 2015: s. 258; Abduvaliev, 2015: s. 72,). Бир гана Тыныстановдо жөндөмөлөрдүн саны беш болуп, нөл формадагы атооч жөндөмөнү санаган эмес (Asankulov, Üsönaliev, 2016: s. 39). А калган чыгармалардын баарында 6 жөндөмө 6 гана термин менен түшүндүрүлөт.

Түрк тилинде 1923-жылдан баштап азыркыга чейин жазылган китептер жана изилдөөлөрдө айтылынган аталыштар, өйдөдө айтылган себептерден улам, көптөгөн терминдер менен аталып калган³. Осмон мамлекети доорунда жазылган он төрт грамматикалык эмгекте колдонулган терминдер үчүн Боз – жалпысынан көп терминдүүлүк көйгөйү жокко эсе деп баа берген (Boz, 2018: s. 1594).

Төмөндө кыргызча жана түркчөдө жөндөмө аталыштары көрсөтүлгөн⁴. Түркчө аталыштардын котормосу⁵ берилиген жана бири бирине дал келген терминдер калын басма жазуу менен белгенип, көрсөтүлгөн.

А-) Кыргызча атооч жөндөмө деп аталган бул термин түркчөдө он беш башка аталыш менен туюндурулат:

1. *Yalın durum* “нукура (атооч) жөндөмө” (Özçelik ve Erten, 2011: 102-103; Bilgin, 2006: 203-204; Aksan, 2003: 79-80; Korkmaz, 2003: s. 23-25).
2. *Yalın sözcük* “нукура сөз” (Bozkurt, 2002: s. 266).
3. *Yalın hal* “нукура абал”(Odacı ж.б.; 2008: s. 120-123).
4. *Kim hâli* “ким абалы” (Banguoğlu, 1974: s. 326-331)
5. *Mücerred* “нукура” (Bilgegil, 1984: s. 175).
6. *Asıl* “нукура” (Sagınbaeva, 2006: s. 51).
7. *Belirsiz* “белгисиз” (Sagınbaeva, 2006: s. 51).
8. *Adlamlık* “атоочтук” (Sagınbaeva, 2006: s. 51).
9. *Salt* “негиз” (Sagınbaeva, 2006: s. 51).
10. *Nominatif* “негиз”(Ergin, 1992: s. 228).
11. *Doğru* “тике” (Sagınbaeva, 2006: s. 51).
12. *Dolaysız* “түз” (Sagınbaeva, 2006: s. 51).
13. *Aslı* “асыл” (Sagınbaeva, 2006: s. 51).
14. *Gövde* “негиз” (Sagınbaeva, 2006: s. 51).
15. *İşler hal* “даяр абал”(Çelik, 2021: s. 37).

Б-) Кыргызча илик жөндөмөсү деп аталган бул термин түркчөдө он эки башка аталыш менен туюндурулат:

1. *Genitif hâli* “изафет” (Ergin, 1992: s. 228)
2. *İlgi hâli* “илик абалы” (Yavuz ж.б, 1997: 99-101; Odacı ж.б.; 2008: s. 120-123).
3. *İlgi durumu* “илик жөндөмө” (Korkmaz, 2003: s. 23-25; Özçelik ve Erten, 2011: s. 102-103).
4. *Kimin hâli* “кимдин абалы” (Banguoğlu, 1974: s. 326-331).

² Касым Тыныстанов колдонгон терминдер үчүн булак.

³ Осмон мамлекети доорундагы жана чет элдик изилдөөчүлөрдүн илимий эмгектериндеги термин аталыштары үчүн караңыз: Çelik, B. (2021). Türkiye Türkçesindeki Hal Ekleri İle Koçi Bey Risalesi’ndeki Hal Eklerinin Mana Açısından Mukayeseli İncelemesi. *Yüksek Lisans Tezi*, T.C İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Entitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. İstanbul.

⁴ Бул жерде биз таба алган жөндөмө аталыштары берилген. Атайын бүткүл эмгектер изилденген учурда, термин сандарынын көбөйүүсү мүмкүн. Максатыбыз көп терминдүүлүктү даңазалоо болгондуктан, биз таба алган эмгектердеги терминдер максатыбызды ишке ашырат деп ойлойбуз.

⁵ Котормодо түркчө терминдер кыргызча термин менен которулган эмес. Түркчө термин, терминдин аталышына себеп болгон жалпы тилдик маанини туюндуруу максатында, сөзмө сөз которулган.

5. *Tamlayan durumu* “ыкташуу жөндөмө” (Aksan, 2003: s. 79-80).
6. *Tamlama* “ыкташуу” (Saginbaeva, 2006: s. 51).
7. *İyelik* “таандык” (Saginbaeva, 2006: s. 51).
8. *Bağlandık* “алака” (Saginbaeva, 2006: s. 51).
9. *Düşüm* “түшүү” (Saginbaeva, 2006: s. 51).
10. *Katılma* “кошмо” (Saginbaeva, 2006: s. 51).
11. *İlişik hal* “байланыш абал” (Çelik, 2021: s. 37).
12. *Muzâfun-ileyh* “изафет” (Çelik, 2021: s. 36).

В-) Кыргызча табыш жөндөмөсү деп аталган бул термин түркчөдө он беш башка аталыш менен туюндурулат:

1. *Akkuzatif hâli* “белгилөө абалы” (Ergin, 1992: s. 228).
2. *Belirtme durumu* “**табыш жөндөмөсү**” (Odacı ж.б.; 2008: s. 120-123; Aksan, 2003: s. 79-8).
3. *Yükleme hâli* “жүктөө абалы” (Yavuz ж.б, 1997: s. 99-101).
4. *Yükleme durumu*, “жүктөө жөндөмөсү” (Korkmaz, 2003: s. 23-25; Özçelik ve Erten, 2011: s. 102-103).
5. *Kimi hâli* “кимди абалы” (Banguoğlu, 1974: s. 326-331).
6. *Belirtili nesne ardılı* “аныктооч жөндөмө” (Adalı, 1995: s. 66-68).
7. *-i hâli* “-ди абалы” (Beserek, 1991: s. 22).
8. *İsmin -i hâli* “атоочтун ди абалы” (Акбайыр, 2006: s. 51-52).
9. *Mef’ul-i bih* “таасирленүүчү атооч” (Bilgegil, 1984: s. 175).
10. *Belirtimlik* “белгилөө” (Saginbaeva, 2006: s. 51).
11. *Yapma* “кылуу” (Saginbaeva, 2006: s. 51).
12. *Etkilenme* “таасирленүү” (Saginbaeva, 2006: s. 51).
13. *Geçiş* “өтмө” (Saginbaeva, 2006: s. 51).
14. *İşlenmiş hal* “өзгөргөн абалы” (Çelik, 2021: s. 37).
15. *Mef’ûlün-sarîh* “айкын тасирленүүчү” (Çelik, 2021: s. 36).

Г-) Кыргызча барыш жөндөмөсү деп аталган бул термин түркчөдө он алты башка аталыш менен туюндурулат:

1. *Datif hâli* “багыт абалы” (Ergin, 1992: s. 228).
2. *Yaklaşma hâli* “жакындоо абалы” (Odacı ж.б.; 2008: s. 120-123).
3. *Yönelme ardılı* “багыт алуу мүчөсү” (Adalı, 1995: s. 66-68).
4. *Yönelme durumu* “**барыш жөндөмө**” (Aksan, 2003: s. 79-80).
5. *Kime hali* “кимге абалы” (Banguoğlu, 1974: s. 326-331).
6. *-e hâli* “-ге абалы” (Beserek, 1991: s. 22).
7. *İsmin -e hâli* “атоочтун –ге абалы” (Акбайыр, 2006: s. 51-52).
8. *Mef’ul-i ileyh* “багыт боюнча таасирленүүчү” (Bilgegil, 1984: s. 175).
9. *Verme* “берүү” (Saginbaeva, 2006: s. 51).
10. *Verimlik* “берүүлүк” (Saginbaeva, 2006: s. 51).
11. *Vermelik* “берүүлүк” (Saginbaeva, 2006: s. 51).
12. *Girme* “кирүү” (Saginbaeva, 2006: s. 51).
13. *Yakınlık* “жакындык” (Saginbaeva, 2006: s. 51).
14. *İstikamet* “багыт” (Saginbaeva, 2006: s. 51).
15. *Varımlı işlenmiş hal* “баруулу өзгөргөн абал” (Çelik, 2021: s. 37).
16. *Mef’ûlün-gayr-ı sarîh* “белгисиз таасирленүүчү” (Çelik, 2021: s. 36).

Д-) Кыргызча жатыш жөндөмөсү деп аталган бул термин түркчөдө он үч башка аталыш менен туюндурулат:

1. *Lokatif hâli* “жатуу абалы” (Ergin, 1992: s. 228).
2. *Bulunma hâli* “жатыш абалы” (Yavuz ж.б, 1997: s. 99-101; Odacı ж.б.; 2008: s. 120-123).

3. *Bulunma durumu “жатыш жөндөмө”* (Korkmaz, 2003: s. 23-25; Özçelik ve Erten, 2011: s. 102-103).
4. *Kimde hâli* “кимде абалы” (Banguoğlu, 1974: s. 326-331).
5. *Kalma ardılı* “калыш мүчөсү” (Adalı, 1995: s. 66-68).
6. *Kalma Durumu* “калыш жөндөмө” (Aksan, 2003: s. 79-80).
7. *-de hâli* “-де абалы” (Beserek, 1991: s. 22).
8. *İsmin - de hâli* “атоочтун –де абалы” (Akbaşı, 2006: s. 51-52).
9. *Mef’ul-i fih* “жатыш боюнча таасирленүүчү” (Bilgegil, 1984: s. 175).
10. *Orunlamlık* “орундук” (Saginbaeva, 2006: s. 51).
11. *Orunlamalık* “орундук” (Saginbaeva, 2006: s. 51).
12. *Düşüm* “жатыш” (Saginbaeva, 2006: s. 51).
13. *Durumlu işlenmiş hal* “токтоолуу өзгөргөн абал” (Çelik, 2021: s. 37).

Е-) Кыргызча **чыгыш жөндөмөсү** деп аталган бул термин түркчөдө он эки башка аталыш менен туюндурулат:

1. *Ablatif hâli* “айрылуу” (Ergin, 1992: s. 228).
2. *Ayrılma hâli* “ айрылуу абалы” (Yavuz vd., 1997: s. 99-101; Odacı vd.; 2008: s. 120-123).
3. *Ayrılma durumu* “айрылуу жөндөмө” (Özçelik ve Erten, 2011: s. 102-103).
4. *Çıkma ardılı* “чыгыш мүчөсү” (Adalı, 1995: s. 66-68).
5. *Çıkma durumu* “**чыгыш жөндөмө**” (Aksan, 2003: s. 79-8).
6. *Kimden hâli* “кимден абалы” (Banguoğlu, 1974: s. 326-331).
7. *Uzaklaşma* “алыстоо” (Karaahan, 1999: s. 41-43).
8. *-den hâli* “-ден абалы” (Beserek, 1991: s. 22).
9. *İsmin -den hâli* “атоочтун –ден абалы” (Akbaşı, 2006: s. 51-52).
10. *Mef’ul-i anh* “чыгыш боюнча таасирленүүчү” (Bilgegil, 1984: s. 175).
11. *Korumluk* “үзүлүү” (Saginbaeva, 2006: s. 51).
12. *Çıkımlı işlenmiş hal* “чыгуулуу өзгөргөн абал ” (Çelik, 2021: s. 37).

жогоруда берилген алты жөндөмө кыргызча жана түркчө салыштырма болуп эсептелет. кийинки берилген курал, окшоштук жана багыт жөндөмө кыргыз тилинде жөндөмө болуп, саналган эмес. Булар, кыргыз жана түрк тилинин грамматикасын салыштырган Сагынбаеванын атоосу менен берилген (Sadıkov ve Sagınbaeva, 2010: s. 152).

Ж-) Кыргызча **курал жөндөмө** деп аталган (Sadıkov ve Sagınbaeva, 2010: s. 152) бул термин түркчөдө он алты башка аталыш менен туюндурулат:

1. *İnstrumental hâli* “курал абалы” (Ergin, 1992: s. 228).
2. *Vasıta hâli* “аркылуу абалы” (Yavuz ж.б, 1997: s. 99-101).
3. *Vasıta durumu* “аркылуу жөндөмө” (Korkmaz, 2003: s. 23-25).
4. *Araçlı durum* “куралдуу жөндөмө” (Aksan, 2003: s. 79-80).
5. *Araç-birliktelik durumu* “**курал-биргелик жөндөмөсү**” (Özçelik ve Erten, 2011: s. 102-103).
6. *Berberlik hâli* “биргелик абалы” (Odacı ж.б., 2008: s.120-123).
7. *Bağlama ardılı* “байлоо мүчөсү” (Adalı, 1995: s. 66-68).
8. *Kimle hâli* “ким менен абалы” (Banguoğlu, 1974: s. 326-331).
9. *-le hâli* “менен абалы” (Beserek, 1991: s. 22).
10. *Kayıtlık* “куралдык” (Saginbaeva, 2006: s. 51).
11. *Araçlık* “куралдык” (Saginbaeva, 2006: s. 51).
12. *Aletlik* “куралдык” (Saginbaeva, 2006: s. 51).
13. *İle* “менен” (Saginbaeva, 2006: s. 51).
14. *Bilelik* “менен(дик)” (Saginbaeva, 2006: s. 51).
15. *Birlikte* “бирге” (Saginbaeva, 2006: s. 51).
16. *Araç durumu* “**курал жөндөмө**” (Çelik, 2021: s. 37).

З-) Кыргызча **окшоштук жөндөмө** деп аталган (Sadikov ve Saginbaeva, 2010: s. 152) бул термин түркчөдө жети башка аталыш менен туюндурулат:

1. *Ekvatif hâli* “бирдейлик абалы” (Ergin, 1992: s. 228).
2. *Eşitlik hâli* “окшоштук абалы” (Yavuz ж.б, 1997: s. 99-101; Odacı ж.б., 2008: s. 120-123).
3. *Eşitlik ardılı* “окшоштук мүчөсү” (Adalı, 1995: s. 66-68).
4. *Eşitlik durumu* “**окшоштук жөндөмө**” (Aksan, 2003: s. 79-80).
5. *Kimce hâli* “кимче абалы”(Banguoğlu, 1974: s. 326-331).
6. *-ce hâli* “-че абалы” (Beserek, 1991: s. 22).
7. *Görelilik* “карайлык” (Saginbaeva, 2006: s. 51).

И-) Кыргызча **багыт жөндөмө** деп аталган (Sadikov ve Saginbaeva, 2010: s.152) бул термин түркчөдө беш башка аталыш менен туюндурулат:

1. *Direktif hâli* “багыттоо абалы” (Ergin, 1992: s. 228).
2. *Yön hâli* “жөн абалы” (Yavuz ж.б, 1997: s. 99-101; Odacı ж.б., 2008: s. 120-123).
3. *Yön gösterme hâli* “жөндөө абалы” (Ergin, 1992: s. 228).
4. *Yön gösterme durumu* “**багыт жөндөмө**” (Aksan, 2003: s. 79-80).
5. *Cihet* “багыт” (Saginbaeva, 2006: s. 51).

Жыйынтык

Көрүнүп тургандай, түркчө жөндөмөлөрдүн терминдик аталыштары аябай көп. Башка башка терминдер менен аталуу боюнча, эң аз аталган *багыт жөндөмөнүн саны* беш, эң көп атаган *барыш жана курал жөндөмөнүн саны* болсо, он алтыга чейин жеткен. Бул ар бир окуучу, студент, мугалим, изилдөөчү, кызыгуучу жана башкаларды кыйноочу факт болуп эсептелүүгө тийиш.

Бул жерде, эмне үчүн кыргыз тилинде жөндөмөлөрдү бир эле аталыш менен атоо салтка айланган деген суроо пайда болот. Башкача айтканда, муну кантип камсыз кылышты. Кыскача айтып кетсек, алгачкы кыргыз тилчилеринен болгон Касым Тыныстановдун эмгектеринде колдонулган терминдер – өз доорундагы Терминология комитетинин 1926-жылы чечими менен белгиленген (төл сөздөрдү кеңири пайдалануу, арап жана иран тили терминдерин пайдаланууга мүмкүн, орус жана эл аралык терминдер төл сөздөрдө табылбаса гана кеңири пайдаланууга болот деген) үч ыкманын негизинде түзүлгөн жана биринчи ыкмага басым жасалган (Abdikalikova, 2019: s.66). Андан кийин жазылган эмгектерде да ошол ыкма салтка айланган. Демек, ошол терминдер аябай туура такталган жана түшүнүктүү жасалган. Дагы бир себеп катары мурунку эмгектерди сыйлоонун үзүрү болгон деп ойлойбуз. Кыргыз тилинде жөндөмөлөрдү бир эле термин менен атоонун себеби – методология боюнча иштөө, туура жана түшүнүктүү термин жасоо, ошол методду колдоо жана мурунку илимий эмгектерди сыйлоо деп белгилөөгө болот. Түрк тилинде жөндөмөлөрдү көптөгөн термин менен атоонун себеби, бир баштуу методдун жоктугу деп ойлойбуз. Ошон үчүн көп терминдүүлүктүн түпкү себеби – салтка айланган методдун жоктугу деп айтууга болот.

Байкасак, жөндөмө термини түрк тилинде *ardil* “арт мүчө”, *hal* “абал” жана *durum* “абал” деп аталган. Булардын арасынан көбүнчө *durum* жана *hal* терминдери арбын кездешет. Бул боюнча көп терминдүүлүк деп айтууга негиз жок. Себеби, ушул эки термин кашаанын ичинде берилип, бири экинчисин түшүндүргөн синоним сөз катары колдонулса болот.

Көп терминдүүлүктүн алдын алуу, эки жактуу аракетке көз каранды деп ойлойбуз. Биринчиси, Түрк Тил Уюму “Türk Dil Kurumu” термин жасоонун эрежелерин белгилеп, жарыялоо керек. Бул эрежелер бир эле окумуштуунун эмес, окумуштуулар комиссиясынын чечими менен чыгарылышы зарыл. Экинчиси, изилдөөчүлөр мүмкүн болушунча терминдерди көбөйтүүнүн алдын алуу үчүн аракет кылып, ошол эрежелер менен иштөөсү абзел.

Ал эми кыргыз тилинде болсо, көп терминдүүлүк боюнча жакшы көрүнүшкө ээ абалды байкап, сактоого аракет кылыш керек деп ойлойбуз.

Этикалык Баян

“Кыргызча жана турче жөндөмө аталыштары боюнча” аттуу изилдөөнү жазуу учурунда – илимий эрежелерге, этикалык талаптарга жана цитата эрежелерине карай тескери мамиле кылынган эмес. Чогултулган маалыматтар бурмаланган эмес жана изилдөө башка академиялык жарыялоо чөйрөсүнө жөнөтүлгөн эмес. Документ анализи болгондуктан этикалык уруксат алууга шарт эмес.

Конфликт Баяны

Изилдөөдө эч кандай конфликт потенциалы жок деп эсептелет.

Булактар

- Abdikalikova, A. A. (2019). K. Tınistanov cana Kirgiz Terminologiyası. I. Arabaev Atındağı Kirgiz Mamlekettik Universitetinin Carçısı, (2), 66-69. https://elibrary.ru/download/elibrary_42799497_85933053.pdf
- Abduvaliev I. (2008). Kirgiz tilinin morfologiyası: «Kirgiz tili jana adabiyatı» adistigi boyunça jogorku okuu jaylardın studentteri üçün okuu kitep. Bişkek.
- Abduvaliev, İ (2015). Azırkı kirgiz tili: (Morfologiya) COCdor üçün. Biyiktik plyus. Bişkek.
- Abduvaliev, İ., & Sadıkov, T. (1997). Azırkı Kirgiz Tili Morfologiya. Aybek, Bişkek.
- Adalı, O. (1995). Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler, TDK Yayınları, Ankara-1995.
- Akmataliev, A. A., Abduvaliev I., Jamankulova, G., Musaeu, S. J., Sadıkov, T., Toktonaliev, K. T., Usubaliev, B. Ş., & Egemberdiev, R. (2015). Azırkı kirgiz tili: fonetika, leksikologiya, morfologiya, sintaksis. Bişkek.
- Akmatov, K., & Cumayev, N. (2009). Kirgiz tilinin maalimatnaaması: Azırkı Kirgiz adabiy tili, fonetika, morfologiya, orfografiya, sintaksis, punktuatsiya, stilistika boyunça. 1. Baskı. Oş.
- Aksan, D. (2003). Türkiye Türkçesinin Dünü, Bugünü, Yarını. Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Akunova, A., Çokoşeva, B., & Eşimbekova, G. (2009). Azırkı kirgiz tili. Morfologiya: Jogorku okuu jaydın stud. üçün. Bişkek.
- Banguoğlu, T. (1974). Türkçenin Grameri. Baha Matbaası, İstanbul.
- Beserek, A. (1991). Türkçede Cümle Yapısı. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Bilgegil, K. (1984). Türkçe Dil Bilgisi. Dergah Yayınları, İstanbul.
- Bilgin, M. (2006). Anlamdan Anlatıma Türkçemiz. 2.baskı, Anı Yayıncılık, Ankara.
- Boz, E. (2018). Türk Dil Bilgisi Terminolojisinde Çok Terimlilik (Çok Adlılık) Sorunu. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi, 7(3), 1592-1603.
- Bozkurt, F. (2002). Türklerin Dili. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Çelik, B. (2021). Türkiye Türkçesindeki Hal Ekleri İle Koçı Bey Risalesi'ndeki Hal Eklerinin Mana Açısından Mukayeseli İncelemesi. Yüksek Lisans Tezi, T.C İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Entitüsü, Türk Dili Ve Edebiyatı Anabilim Dalı. İstanbul.
- Davletov, S. (1980) Azırkı Kirgiz tili: Morfologiya. Jogorku okuu jaylarının filologiya fak. studentteri uçunokukitebi. Frunze – Mektep.
- Ergin, M. (1992). Türk Dil Bilgisi. Bayrak Yayınları, 19.Baskı, İstanbul.
- Karahan, L. (1999). Türkçede Söz Dizimi. 6.baskı, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Korkmaz, Z. (2003). Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi). TDK Yayınları, Ankara-2003.
- Kudaybergenov, S., Tursunov, A., & Sıdıkov, J. (1980). Kirgiz tilinin adabiy grammatikası. İlim Basması. Frunze.
- Odacı, S. (2008). Üniversiteliler İçin Dil ve Anlatım. Tablet Yayınları, Konya.
- Oruzbaeva, B. ve Kudaybergenov, S (1964) Kirgiz tilinin grammatikası: (morfologiya), jogorku okuu jaylarının filologiya fakultetlerinin studentterine amalğan okuu kitebi. Kirgiz Mamlekettik Okuu-Pedagogika Basması. Frunze.
- Oruzbaeva, B., Tursunov, A., Sıdıkov J., Akmataliev, A., Musaeu S., & Sadıkov, T. (2009) Azırkı kirgiz adabiy tili: Fonetika, Leksikologiya, Leksikografiya, Frazelogiya, M orfologiya, Sintaksis, Stilistika, Tekstaanuu, Lingpoetika. Bişkek.
- Özçelik, S., & Erten, M. (2011). Türkiye Türkçesi Dilbisi. Bizim Büro Basımevi, Ankara.
- Pilav, S. (2008). Terim Sorunu Ve Eğitim Öğretimde Terimlerin Yeri Ve Önemi. Kastamonu Education Journal, 16(1), 267-276.
- Sadıkov, T., & Sagınbaeva, B. (2010) Kirgiz&Turk Salıştırma Grammatikasının Negizderi. Kirg. Resp. Bilim cana ilim ministrliği, K.Karasaev atındağı Bişkek Gumanitardık Universiteti–Bişkek.
- Sagınbaeva, B. (2006) Azırkı turk tilderindegi morfologiyalik paradigmatika (turk jana kirgiz tilderi). Kirg. Resp. Bilim, ilim jana jaştar sayasati ministrliği, Kirgiz-Turk «Manas» universiteti –Bişkek.

- Şaş, A. K. (2020). Türkçede terim oluşturma yolları ve bilişim terimlerinin oluşum süreçleri. RumeliDE Dil Ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, (21), 242-256. <https://doi.org/10.29000/rumelide.843314>
- Uluttuk İlimder Akademiyası. (2010). Kırgız Tilinin Sözdüğü. Avrasya Pres - Bişkek.
- Yavuz, K., Yetiş, K., & Birinci, N. (1997). Üniversite Türk Dili ve Kompozisyon Dersleri. Bayrak Yayınları, İstanbul.

Этическое заявление

В процессе написания работы под названием «Кыргызча жана Турче Жөндөмө Аталыштары Буюнча» соблюдены научные правила, этика и правила цитирования; с собранными данными не было произведено никаких изменений, и эта работа не была отправлена на оценку в другие академические издания."

Заявление о конфликте интересов

Конфликт интересов отсутствует.

GENİŞ ÖZET

Terimler ait olduğu bilimle alanıyla alakalı uzun bir cümleyle açıklanan kavramın sözcük veya söz öbeğiyle vücut bulmuş halidir. İnsan özelliklerinden olan en az çaba kanununun bilimdeki sonuçlarından biri terimlerdir diyebiliriz. Terimlerin bu işlevinin yanı sıra bilimsel alanı koruma işlevleri de vardır. Bilimsel faaliyet içerisinde yoğunlaşarak şekillenmiş terimleri herkes anlayamaz ve o konuda herkes fikir beyan edemez. Daha doğrusu fikir beyan etmek için o ilme emek vermesi gerekmektedir. Bu da terimler üzerinden bilim dalının kendini korumasıdır diyebiliriz. Ayrıca terimler sayesinde söylenmesi ayıp, üzüntüye veya korkuya sebep olan sözcüklerin terimlerle ifade edilmesi daha doğal karşılanmaktadır. Buna en iyi örnek tıp alanındaki terimlerdir diyebiliriz. Hızlıca bahsedebileceğimiz terimin bu işlevlerinin hayata geçmesi için terimlerin bazı özellikleri barındırıyor olması gerekmektedir.

Terimlerin en belirgin özellikleri; açık, net, dar anlamlı, ait olduğu bilim alanını temsil etmeleridir. Bu özelliklere sahip terimler, belirli ilke ve yöntemler kullanılarak ortaya çıkarlar. Terim yapma yollarının yirmi civarında olduğu söylenmektedir (Şaş, 2020: s. 247). Bazen çeşitli ilmi, kültürel, politik, şahsi vb. sebeplerle bir bilim dalında o bilimle uğraşan insanların aynı kavram için ürettiği birden fazla terim ortaya çıkmaktadır. Bu durum bütün diller ve bilimler için doğal olabilecek bir husustur. Örneğin İngilizce'de "çok terimlilik" teriminin on sekiz farklı şeklinin olduğu ifade edilmiştir (Boz, 2018: s. 1593). Çok terimlilikte terim sayısı üçten aştığında veya on sekiz, yirmilere ulaştığında artık zarar verici bir boyuta ulaşacağı kesindir. Türkçenin gramerinde yaşanan söz konusu sorun üzerinde çalışmalar yapılmaktadır. Özellikle hal (durum) ekleri konusu, çok terimlilik anlamında ön plana çıkmaktadır. Hal (durum) ekleri 1923'ten günümüze kadar Türkçe yazılan kitap ve çalışmalarda, çeşitli sebeplerden dolayı birçok terimle anılmıştır. Kırgız dilbiliminde ise hal (durum) eklerinin adları Kasım Tınistanov'dan (1934) günümüze kadar değişmeden kullanılmıştır.

Karşılaştırma yaptığımız araştırmada tespit edebildiğimiz hal eki adlandırmalarının sayıları şu şekildedir: a-) Kırgızca atooç olarak adlandırılan terim Türkçede on beş farklı terimle ifade edilir, b-) Kırgızca ilik cöndömö olarak adlandırılan terim Türkçede on iki farklı terimle ifade edilir, c-) Kırgızca tabış cöndömö yetenek olarak adlandırılan terim Türkçede on beş farklı terimle ifade edilir, ç-) Kırgızcada barış cöndömö olarak adlandırılan terim Türkçede on altı farklı terimle ifade edilir, d-) Kırgızcada catış cöndömö olarak adlandırılan terim Türkçede on üç farklı terimle ifade edilmektedir, e-) Kırgızcada çığış cöndömö olarak adlandırılan terim Türkçede on iki farklı terimle ifade edilir, f-) Kırgızcada kural cöndömö olarak adlandırılan terim (Sadıkov ve Sagınbaeva, 2010: s. 152) Türkçede on altı farklı terimle ifade edilmektedir, g-) Kırgızcada okşoştuk cöndömö olarak adlandırılan terim (Sadıkov ve Sagınbaeva, 2010: s.152) Türkçede yedi farklı terimle ifade edilmektedir, ğ-) Kırgızcada bağıt cöndömö olarak adlandırılan terim (Sadıkov ve Sagınbaeva, 2010: s. 152).

Türkçede beş farklı terimle ifade edilmektedir. Kırgızcada sabit terim kullanımının neden yaygın olduğu sorusu ortaya çıkmaktadır. Yani bunu nasıl sağladılar? Kısaca ifade edecek olursak, ilk Kırgız dilbilimcilerinden Kasım Tınıstanov'un eserlerinde kullanılan terimler, kendi döneminin Terminoloji Komitesi tarafından 1926 yılında alınan kararla belirlenmiş üç yöntemin (*anadilin yaygın kullanılması, Arapça ve İran dili terimleri de kullanılabilir, Rusça ve uluslararası terimler yalnızca yerel kelimelerde bulunmaması halinde yaygın kullanılır*) kullanılması ve birinci yönteme ağırlık verilmesi sonucu ortaya çıkmıştır (Abdıkalkova, 2019: s.66). Daha sonra yazılan eserlerde bu yöntem gelenek haline gelmiştir. Bir diğer nedenin de önceki çalışmalara saygı gösterilmesi olduğunu düşünülmektedir.

Dolayısıyla Kırgızca için sabitliğin nedeni: Metodoloji ile çalışmak, çok yerinde ve anlaşılır terim yapmak, belirlenen yönteme uymak ve önceki bilimsel çalışmalara saygı duymak olarak sıralanabilir. Türkçede çok terimlilik sorununun geleneksel kabul görmüş bir yöntemin olmamasından kaynaklandığı söylenebilir.